

Людмила Приймак

Львівський національний університет імені Івана Франка

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ: ТРАНЗИТОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

The concept and content of political regime were clarified. The peculiarities of transformation processes were detected. The basic theoretical and methodological foundations of research on the transition of political regimes were analyzed. The transitology essence as specific explanatory research schemes of transition societies was revealed. The basic transitional paradigms and stages of transformational changes were analyzed. The features the transformation of political regimes in the former Soviet Union were detected. The “non-classical paradigm of transitology” essence was revealed. The type of political regime and peculiarities of transformational changes in Ukraine were found.

Key words: political regime, transitology, transition period, transitional paradigms, “classical transitology paradigm”, “non-classical transitology paradigm”, hybrid political regime.

Питання дослідження трансформації політичних режимів посідає чільне місце в політологічній науці. Існує велика кількість теорій, які досліджують дане явище і пояснюють його неоднозначність. Але варто зауважити, що жодна з них не є ідеальною, будь-яка з тих теорій має велику кількість переваг та недоліків.

Трансформація – це радикальна та відносно швидка зміна політичної природи та типу суспільства. Таке визначення трансформації в широкому значенні, яке розкриває процес зміни цілої системи суспільства. Трансформація може відбуватися як у напрямі переходу від тоталітаризму та авторитаризму до демократії, так і у зворотному напрямі.

Перші спроби пояснення суті транзиту належать С. Ліпсету, Г. Алмонду та С. Вербі, які є представниками теорії модернізації, яка згодом розвинулася у структурний (функціональний) підхід. Згідно з цим підходом можливість переходу певної країни до демократії корелюється з наявністю в ній тих чи інших об’єктивних передумов.

На основі критики модернізації в 1970-х роках виникла теорія транзитології, представниками якої є: Д. Растроу (“Перехід до демократії: спроба динамічної моделі”), А. Пшеворський (“Переходи до демократії”), С. Хантінгтон (“Три хвили демократизації”), Ф. Шміттер, Г. О’Доннел, Х. Лінц та ін. На основі спільних зусиль науковці виробили єдину парадигму транзитології, яка демонструвала процес переходу через призму поетапної зміни політичного режиму – “класична парадигма транзитології”.

Зміна політичної карти світу наприкінці ХХ століття та утворення нових незалежних держав відображає недоцільність використання класичного підходу до всіх країн, що перебувають у стані транзиту. Відповідно на основі таких характеристик виникає “некласична парадигма транзитології” (А. Браун, М. Бернхардт, М. Макфол, Ф. Редер, Х. Балзер, В. Гельман та ін.).

Серед українських науковців важливий внесок у дослідження перехідних суспільств, зокрема України, зробили: О. Долженков, А. Колодій, Є. Борінштейн, С. Давимука, І. Воронов та ін. Всі ці науковці намагалися розкрити та пояснити суть та особливості процесу зміни політичного режиму в Україні на основі сукупності об’єктивних та суб’єктивних передумов, виявити переваги, недоліки та доцільність застосування транзитологічних парадигм щодо таких країн, як наша, спрогнозувати перспективи зміни політичного режиму та розробити низку рекомендацій щодо подальшого розвитку суспільства.

Мета статті полягає в обґрунтуванні концептуальних засад дослідження трансформації політичного режиму в Україні. Для реалізації мети потрібно вирішити такі завдання:

- з’ясувати зміст та поняття політичного режиму;
- виявити особливості трансформаційних процесів;
- розкрити суть транзитології як специфічної пояснювальної схеми дослідження перехідних суспільств;

- проаналізувати основні транзитологічні парадигми;
- з'ясувати тип політичного режиму та особливості трансформаційних перетворень в Україні.

Автори трактують поняття політичного режиму по-різному. Так, у праці “Політичні режими сучасності та перехід до демократії” вони дають таке визначення політичного режиму: “Політичний режим – це спосіб функціонування державної влади, певна система методів і прийомів її здійснення, що має такі якісні характеристики, як ставлення державної влади до правових підстав своєї діяльності; принципи її взаємовідносин з громадянським суспільством; правовий статус особистості; можливості для реалізації людських прав і політичних свобод у суспільстві”¹.

Б. Кухта трактує політичний режим як спосіб реалізації, регулювання здійснення політичної влади, притаманний певному конкретному суспільству, його політичній організації – державі. “Політичний режим визначає тип взаємовідносин центральних інститутів влади, тих чи інших владних гілок з іншими рівнями центрів влади, – стверджує автор, – а також системні цінності, спосіб та основні параметри суспільно-політичного життя, певною мірою детермінує характеристики соціально-економічної моделі суспільства”².

Поняття “політичний режим” включає основні критерії: характер та міру здійснення влади; механізм формування влади; взаємовідносини суспільства та влади; роль та значення недержавних і неполітичних організацій та структур; характер існуючих у суспільстві заборон; роль ідеології в житті суспільства; характер політичного лідерства; співвідношення прав та свобод громадян; становище засобів масової інформації; роль політичних партій; типи політичної поведінки; співвідношення між законодавчою та виконавчою властями; роль і значення органів примусу.

Вищезазначені ознаки служать критеріями для виділення різних типів політичних режимів. Спектр політичних режимів сучасного світу розкривається в таких поняттях, як демократія, авторитаризм і тоталітаризм. При визначенні сутності режиму акцент робиться на протиставленні держави, з одного боку, і громадянського суспільства – з іншого. Характер взаємовідносин визначається силою або слабкістю громадянського суспільства. В умовах демократії суспільство має важелі впливу на владу включно до заміни на чергових виборах. У недемократичних режимах держава контролює і регламентує громадянське суспільство повністю (тоталітаризм) або частково (авторитаризм).

Типологізувати таку багатопланову категорію, як політичний режим, можна за різними критеріями. Найбільш універсальним, що відповідає тенденціям сучасної доби, є його поділ на демократичний, авторитарний та тоталітарний.

Для розуміння основних етапів зародження та розвитку транзитології звернемось до періодизації, яку запропонувала російська дослідниця Н. Борисова. Транзитологія як напрям політичної науки, за словами авторки, пройшла чотири етапи:

1. Дотранзитологічний (перша половина 1970-х років).
2. Період утвердження транзитологічної парадигми (друга половина 1970-х – середина 1980-х років).
3. Період тестування теорії демократичного транзиту (кінець 1980-х – середина 1990-х років).
4. Період, пов'язаний із намаганнями застосування транзитологічної парадигми для пояснення трансформації політичних режимів на пострадянському просторі та активної її апробації дослідниками з цих країн (із середини 1990-х років – до теперішнього часу)³.

Для першого, дотранзитологічного, етапу характерним є домінування теорії модернізації, яка згодом розвинулася у структурний (функціональний) підхід до розуміння суспільно-політичних трансформацій. Представники цієї теорії (С. Ліпсет, Г. Алмонд, С. Верба) намагалися довести, що суспільно-економічний розвиток спричиняє розвиток політичний, під яким розуміли демократизацію авторитарних та тоталітарних режимів. Згідно з цим підходом можливість переходу певної країни до демократії корелюється з наявністю в ній тих чи інших об'єктивних передумов. Звідси випливає основний недолік цього підходу: подібний детермінізм ставить під сумнів, а

¹ Давимука, С., Колодій, А., Кужелюк, Ю., Харченко, В. (1999). *Політичні режими сучасності та перехід до демократії*. Львів, 72.

² Кухта, Б. (2003). *Політична наука. Словник: категорій, поняття і терміни*. Львів: Кальварія, 374.

³ Борисова, Н. (2002). *Институциональное измерение трансформации политических режимов*. Москва: Аспект-Пресс, 6–11.

скоріше взагалі виключає можливість переходу до демократії тих країн, які не досягли певного соціально-економічного та культурного рівня.

Саме на цьому аспекті зосереджують свою увагу представники теорії “залежного розвитку”, яка виникла в Латинській Америці, чим саме і зумовлена її специфіка. Зокрема, її творці поділили всі країни світу на чотири групи: центр; периферія центру; центр периферії; периферія периферії. Особливість такого поділу полягає в тому, що найбільш розвинуті в економічному плані держави, які належать до центру, експлуатують країни периферії, які в результаті опиняються в економічній залежності від перших. У такий спосіб центральна ідея теорії “залежності” полягає в тому, що країни третього світу (периферії) є всього-на-всього сировинною базою для країн центру, а тому залежать від них, що не дає їм змоги розвиватися в економічному плані. Це, своєю чергою, спричиняє те, що стандарти (у тому числі – встановлення консолідованої демократії), які визначені найбільш економічно розвинутими країнами світу, ніколи не будуть реалізовані периферійними країнами¹.

За таких умов політична ситуація в країнах периферії є надзвичайно нестабільною – на зміну авторитарним правителям приходять демократичні уряди, правління яких переривається встановленням нових диктатур. Виходом з цієї ситуації, на думку Пребіша, є проведення широкої демократизації, під якою він розуміє трансформацію всіх відносин “центр-периферія” та вихід периферії на самостійний розвиток, що уможливить поєднати в країнах третього світу економічний та політичний лібералізм².

На початку 1970-х років саме в контексті критики теорії модернізації появляється транзитологічна парадигма. Її виникнення слід розглядати як свого роду друге видання, оновлення теорії модернізації з максимально можливим врахуванням усіх зазначених недоліків. Основним елементом такого оновлення стала відмова від розгляду демократизації в контексті більш глобального процесу, де вона була обумовлена модернізацією в економічній, соціальній, культурній сферах, та її трактування як самодостатнього політичного феномена, який може виникнути та відбуватися незалежно, наприклад, від характеру економічних відносин країн центру та периферії³.

Початок вивчення перехідних періодів, як напряму сучасних політичних досліджень, поклала стаття Дантхарата Растоу “Перехід до демократії: спроба динамічної моделі”, опублікована навесні 1970 року в журналі “Comparative Politics”⁴.

Спираючись на логіку розвитку науки, задану в праці Томаса Куна “Структура наукових революцій”, Растоу в центрі свого дослідження поставив наукову загадку: “Як країни переходять від одного режиму до іншого і чому одні ліберальні демократії розпадаються (як, наприклад, Четверта республіка у Франції), а інші продовжують стійко існувати”. Растоу відкинув уявлення про обумовлений перехід до демократії в різні історичні періоди в різних країнах одними й тими самими факторами. Показав на конкретних прикладах, що жоден із факторів ні окремо, ані в сукупності не визначають наявності або відсутності демократії в тій чи іншій країні. На його думку, генезис демократії не має просторової, часової або соціальної особливості⁵.

На заміну функціональному підходу, який описує механізм функціонування політичної системи, Растоу запропонував названий ним генетичний. Генетичний підхід був покликаний виявляти фактори, що впливають на перехід до демократії. Головним елементом динамічної моделі переходу до демократії були названі виявлення компонентів генезису демократії, їх взаємозв’язок і послідовність стадій переходу⁶.

У 1980–1990-х роках розробляється цілий блок моделей демократичного переходу, пов’язаних з іменами А. Пшеворського, Ф. Шмітттера, Г. О’Доннела, Х. Лінца, С. Хантінгтона та ін. Стоячи на позиціях аналітичного марксизму, А. Пшеворський у центр своєї концепції переходу до ринку і

¹ Пшеворський, А. (1999). *Демократия и рынок: Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке*. Москва: РОССПЭН, 123.

² Моцелков, Е. (1995). *Переходные общественные процессы: вопросы для современного исследователя. Политические науки*, 5, 41–42.

³ Шипунов, Г. (2006). Особливості становлення транзитології як напряму політичної науки. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, 17, 123–129.

⁴ Растоу, Д. (1996). *Переходы к демократии: попытка динамической модели. Полис*, 5, 34–39.

⁵ Гельман, В. (1999). *Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция*. Москва: МОНФ, 98.

⁶ Растоу, Д. (1996). *Переходы к демократии: попытка динамической модели. Полис*, 5, 34–39.

демократії ставить динаміку співвідношення соціальних сил, виділяючи на основі цього критерію дві основні фази: лібералізацію і демократизацію. На першій фазі зміна співвідношення сил між правлячим і опозиційним угрупованням, пов'язане з посиленням тиску “знизу” та розколом “зверху”, може призвести до конфронтації, яка викличе репресії та посилення авторитаризму, або, навпаки, послабить його “старі” політичні інститути. Друга фаза безпосередньої демократизації пов'язана вже з певним просуванням реформаторів вперед і досягненням компромісу з помірними силами правлячої еліти з приводу конституювання основних демократичних інститутів, можливість якого відкривається при перевазі сил опозиції і підтримці їхніх дій “знизу”. Таким чином, швидкість проходження фаз і вибір альтернативних шляхів переходу до демократії багато в чому обумовлені розміщенням і співвідношенням сил основних політичних акторів.

Різні автори виділяють декілька моделей демократії, які розрізняються в залежності від співвідношення сил між основними акторами. Принципово вони зводяться до трьох основних варіантів:

- трансформація, за якої процес демократизації здійснюють попередні правлячі еліти;
- заміщення, за якого відбувається колапс авторитарного режиму і процес демократизації здійснює опозиція, що прийшла до влади;
- змішаний варіант, за якого процес демократизації здійснюється в результаті спільної діяльності еліти й опозиції¹.

Ключовим фактором, що визначає характер переходу, є тип взаємодії між основними акторами: при трансформації – між демократизаторами і прихильниками жорсткої лінії в рамках режиму; при заміщенні – між правлячою групою й опозицією в цілому; при змішаному варіанті – між демократизаторами в правлячій групі й помірковано-реформаторською частиною опозиції.

Пізніше ідеально типові моделі демократизації були доповнені, виділивши головними параметрами переходу два: 1) провідні актори в процесі переходу (еліти або маси); 2) стратегія акторів у процесі переходу (компромісні або силові).

Разом із тим автори неодноразово підкреслюють невизначеність перехідного періоду і множинність альтернатив на кожному з етапів переходу.

Однією з найбільш складних і водночас дуже актуальних є проблема сприйняття демократичних цінностей країнами колишнього СРСР (за винятком країн Балтії), тобто “посткомуністичного”, чи, точніше, “пострадянського” транзиту. Цим країнам властиві деякі особливі риси, які не лише обтяжують шлях переходу до демократії, а й дозволяють говорити про суттєві особливості посткомуністичного переходу. Деякі дослідники щодо колишніх радянських республік узагалі говорять про наявність “четвертої хвилі”, яка істотно відрізняється від попередніх “вирів” (А. Браун, М. Бернхардт, М. Макфол, О. Фісун та ін.)².

Альтернативний погляд на формування політичного режиму в пост-СРСР продемонстрував Ф. Редер. Він стверджував, що в пост-СРСР узагалі немає сенсу говорити про перехід до демократії і на зміну комуністичному правлінню в більшості пострадянських держав прийшов авторитаризм. Ф. Редер виділив три ідеальні типи пострадянських авторитарних режимів:

1. автократія (владою керує вузьке коло політичної еліти);
2. олігархія (влада в руках чиновництва чи кланових груп, які діють не в рамках інститутів);
3. ексклюзивні республіки (влада в руках однієї частини населення, коли інша частина обмежена в правах)³.

У той самий час у країнах колишнього СРСР процес консолідації часто буває перерваний і не завершений до кінця, створюючи симбіотичні види, які називаються іноді “демократичний авторитаризм”, або “авторитарна демократія”. Багато в чому це пов'язано із соціокультурним середовищем, у рамках якого здійснюється політичний перехід з “реакцією відторгнення” демократичних цінностей і норм домінуючої політичної культури⁴.

¹ Давимука, С., Колодій, А., Кужельюк, Ю., Харченко, В. (1999). *Політичні режими сучасності та перехід до демократії*. Львів, 122.

² Древалюк Ю. (2008). До питання про теорію переходу від авторитаризму до демократії. <http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ardu/2008_2/doc/1/05.pdf>.

³ Бухарин, Н. (1995). Политическая трансформация в Восточной Европе. *Социология и политология*, 2, 59.

⁴ Васович, В. (1998). Переход к демократии в посткоммунистических странах. *Социология и*

Низка дослідників політичних перетворень у посткомуністичних країнах запропонувала взагалі відмовитися від уживання слів “демократія” або “авторитаризм” щодо гібридних режимів. Так, за словами Х. Балзера, очевидним є той факт, що деякі з новосформованих політичних систем чимось відрізняються як від демократії, так і від авторитаризму. Спільне для таких режимів – настійливі твердження про “особливий шлях” нації та неоднозначна реакція на різноманітність, яка супроводжує глобалізацію, – вони намагаються одночасно і підтримувати й обмежувати цю різноманітність. Ці режими Х. Балзер визначає як “керований плюралізм”¹.

“Класичну” парадигму транзиту піддав критиці російський дослідник В. Гельман, який запропонував розглядати процеси трансформації політичних режимів на пострадянському просторі в рамках альтернативної концепції – “переходу з відкритим фіналом”. У контексті цієї моделі вчений розробив досить оригінальний методологічний підхід до концептуалізації гібридних політичних режимів, що виникли в країнах колишнього СРСР. Так, за його словами, для вивчення політичних режимів у пост-СРСР можна виділити як мінімум три точки на умовній шкалі “авторитаризм-демократія”, одна з яких була б більш близькою до авторитаризму, інша – до ліберальної демократії, а третя – мала б проміжний характер. Для позначення цих точок Гельман звертається до вже розроблених раніше моделей, які, на його думку, найбільш адекватно описують елементи цих режимів: 1) модель “авторитарної ситуації” розробив Х. Лінц; 2) модель гібридного режиму – “делегативної демократії” – Г. О’Доннелл; 3) модель сконсолідованої демократії описав Ф. Шміттер. Однак за аналогією з “авторитарною ситуацією”, на думку Гельмана, більш вдалим тут є поняття “демократична ситуація”, що запропонували Д. Колліер та С. Левіцкі².

Концепція авторитарної ситуації, яку розробив Х. Лінц на початку 70-х років, розглядається як явище, що відрізняється від повністю інституціоналізованого та консолідованого авторитарного режиму. Ця відмінність полягає в тому, що режим розвивається в рамках конституційних (формальних демократичних) інститутів, але при цьому супроводжується виключенням з політичного процесу окремих політиків та організацій, а також контролем над пресою. При цьому проведення всезагальних виборів забезпечує електоральні механізми легітимації режиму. Режими авторитарної ситуації не мають тимчасового або перехідного характеру, оскільки, як зауважує Лінц, за відсутності політичних альтернатив успішні уряди можуть управляти суспільством та економікою, поєднуючи адміністрування, маніпулювання, свавільні рішення, продовжуючи існування цієї ситуації та залишаючи політичний вакуум у майбутньому³.

До речі, до цієї категорії звертаються в контексті визначення політичного режиму Росії А. Галкін та Ю. Красін. На їхню думку, “авторитарна ситуація” – це стан, за якого правлячі угруповання, зберігаючи фасад конституційної легітимності, фактично узурпують владні функції. Здійснюється це приховано, за лаштунками офіційного політичного процесу, значною мірою непомітно для громадськості. Часом виникають прізвиська осіб, які хоч і не були обрані або конституційно призначені на ключові посади, проте здатні впливати на найважливіші державні рішення. Іноді також з’являються чутки про торг та конфлікти між неформальними політичними угрупованнями на різних рівнях. У нормах та процедурах ззовні нічого не змінюється, насправді ж відбувається блокування функціонування демократичних каналів здійснення влади та контролю за нею. Центр тяжіння виконання владних функцій зміщується у сферу взаємовідносин вузьких груп осіб, які створюють структуру авторитарної влади⁴.

Отже, політичний режим є явище багатогранне і неоднозначне, його дослідженню приділено багато уваги як у зарубіжній політології, так і вітчизняній. Розглянувши особливості “некласичної” парадигми транзитології, ми можемо обґрунтувати доцільність її застосування для України. По-перше, вона відображає і пояснює основні нюанси та закономірності транзиту політичного режиму на пострадянському просторі. По-друге, пояснює специфіку феномена “гібридних політичних режимів” та основні індикатори, які дозволяють виявити належність того чи іншого режиму до

политология, 2, 33.

¹ Балзер, Х. (2004). Управляемый плюрализм: формирующийся режим В.Путина. *Общественные науки и Современность*, 2, 46–59.

² Гельман, В. (1999). *Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция*. Москва: МОНФ, 67 – 81.

³ Гельман, В., Риженков, С. (2000). *Россия регионов: трансформация политических режимов*. Москва: Весь Мир, 176 – 193.

⁴ Галкин, А., Красин, Ю. (1995). Фельдфебеля в Вольтеры? *Свободная мысль*, 9, 3–19.

певного типу гібридних режимів. По-третє, дозволяє розглядати трансформацію політичного режиму на кожній із стадій перетворення і не має наперед визначеного фіналу транзиту.

Враховуючи особливості всіх процесів, що відбуваються в Українській державі протягом років незалежності, варто зазначити, що гібридний тип політичного режиму може змінитися на демократичний лише на основі радикальних демократичних перетворень. Для таких перетворень потрібно відповідне підґрунтя, зокрема: тісна співпраця і взаємодія між гілками влади, чіткий розподіл повноважень і функцій органів державної влади та законодавче їх закріплення, збільшення ваги суддів, невтручання інститутів у діяльність один одного, надання прав опозиційним структурам, врівноваження їхньої діяльності, підвищення рівня політичної культури політиків і суспільства в цілому, незалежність і об'єктивність ЗМІ.

References

1. Balzer, Kh. (2004). Upravljaemyj pljuralizm: formirujushchij rezhim V.Putina. *Obshchestvennye nauki i Sovremennost'*, 2, 46–59.
2. Borisova, N. (2002). *Institucional'noe izmerenie transformacii politicheskikh rezhimov*. Moskva: Aspekt-Press.
3. Bukharin, N. (1995). Politicheskaja transformacija v Vostochnoj Evrope. *Sociologija i politologija*, 2.
4. Davimuka, S., Kolodij, A., Kuzheljuk, JU., Kharchenko, V. (1999). *Politichni rezhimi suchasnosti ta perekhid do demokratii*. L'viv.
5. Dreval' Ju. (2008). Do pitanja pro teoriju perekhodu vid avtoritarizmu do demokratii. <http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdu/2008_2/doc/1/05.pdf>.
6. Galkin, A., Krasin, Ju. (1995). Fel'dfebelja v Vol'tery? *Svobodnaja mysl'*, 9, 3–19.
7. Gel'man, V. (1999). *Transformacija v Rossii: politicheskij rezhim i demokraticeskaja oppozicija*. Moskva: MON.
8. Gel'man, V., Rizhenkov, S. (2000). *Rossija regionov: transformacija politicheskikh rezhimov*. Moskva: Ves' Mir.
9. Kukhta, B. (2003). *Politichna nauka. Slovník: kategorij, ponjattja i termini*. L'viv: Kal'varija.
10. Moshchelkov, E. (1995). Perekhodnye obshchestvennye processy: voprosy dlja sovremennogo issledovatelja. *Politicheskije nauki*, 5, 41–42.
11. Pshevorskij, A. (1999). *Demokratija i rynek: Politicheskije i ehkonomicheskie reformy v Vostochnoj Evrope i Latinskoj Amerike*. Moskva: ROSSPEHN.
12. Rastou, D. (1996). Perekhody k demokratii: popytka dinamicheskoj modeli. *Polis*, 5, 34–39.
13. Shipunov, G. (2006). Osoblivosti stanovlennja tranzitologii jak naprjamu politichnoi nauki. *Ukrains'ka nacional'na ideja: realii ta perspektivi rozvitku*, 17, 123–129.
14. Vasovich, V. (1998). Perekhod k demokratii v postkommunisticheskikh stranakh. *Sociologija i politologija*, 2.